

جایگاه فیل هندی در سپاه‌یگری عصر غزنوی

محسن شاه بختی^۱
مصطفی ناصری راد^۲
بشری دلریش^۳
جواد سخا^۴

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۶/۱۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۸/۱۷

چکیده

استفاده از فیل در سپاه‌یگری قدیمی باستانی دارد. از سلسله‌های سلاطین دوره اسلامی، غزنویان، به دلیل لشکرکشی‌های متعدد به سرزمین هند، توانستند از این حیوان به عنوان یکی از ارکان نظامیگری در نبردهای برون مرزی و درون مرزی خود سود ببرند. این پژوهش در نظر دارد با روش توصیفی - تحلیلی ویژگی‌های نظامی فیل جنگی را در سپاه غزنویان بررسی نماید. تبیین و تشریح جایگاه و کارکرد فیل در سپاه‌یگری غزنوی مهم‌ترین مسأله این مقاله است. پرسش این است که سپاه غزنویان از کدام ویژگی‌های نظامیگری این حیوان بهره برده‌اند و نقاط قوت و ضعف استفاده از آن در این کارزارها چه بوده است؟ یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که مهم‌ترین ویژگی این حیوان در پیکارها، ایجاد رعب و وحشت با گسستن صفوف سپاه دشمن، پایمال کردن آن‌ها، پشتیبانی سپاه خودی، حمل سلاح و نفرات و ویران کردن استحکامات سپاه دشمن بود. آسیب رساندن به خرطوم و رم کردن از بارزترین نقاط ضعف این حیوان در پیکارها بود. اما تأمین خوراک و آب، تیمار و حتی محل نگهداری فیل‌ها از عمده‌ترین مشکلات بود.

کلیدواژه‌ها: غزنویان، هندیان، سپاهیان، فیل.

^۱ دانشجوی دکتری تاریخ و تمدن ملل اسلامی، واحد تاکستان، دانشگاه آزاد اسلامی، تاکستان، ایران (Shahbakhti52@gmail.com)

^۲ استادیار، گروه تاریخ، واحد تاکستان، دانشگاه آزاد اسلامی، تاکستان، ایران (نویسنده مسئول) (Mostafanaserirad@gmail.com)

^۳ استادیار، گروه تاریخ، واحد تاکستان، دانشگاه آزاد اسلامی، تاکستان، ایران (Bidelrish454@gmail.com)

^۴ استادیار، گروه تاریخ، واحد ابهر، دانشگاه آزاد اسلامی، ابهر، ایران (Javadsakha@yahoo.com)

مقدمه:

در روزگاران که هنوز خبری از تجهیزات مدرن در جنگ‌ها نبود، روش‌های نبرد را شرایط اقلیمی، تعداد جنگجویان و نوع تجهیزات و سلاح‌ها تعیین می‌کرد. علاوه بر این‌ها، به ویژه استمداد از حیواناتی مانند اسب و شتر نیز جایگاه ممتاز خود را داشت. در مقام مقایسه با چنین چهارپایانی، استفاده از فیل به شرط در دسترس بودن به صورت محدودتر و در عین حال متأخرتر مد نظر بوده است. بهره‌گیری از فیل در میدان نبرد، در میان برخی ارتش‌ها تا این اواخر نیز ادامه داشت. بطوری که مسلسل و توپ سبک جنگی را بر روی آن سوار می‌کردند. در سده‌های اخیر صرفاً زمانی که توپخانه میدانی و صحرایی [سنگین و ثابت] وارد جنگ شد، استفاده از فیل در نبردها محدودتر گردید (Fowler, 2006: 17).

استفاده از فیل در سپاهگیری ایران سابقه دیرینه از عهد هخامنشیان دارد. در بین حکومت‌های ادوار ایران اسلامی، غزنویان به دلیل نزدیکی زیستگاه جغرافیای این حیوان به تختگاه حکومتی خود و لشکرکشی‌های پرشمار به هند در مقایسه با پیشینیان و معاصران خود از فیل گسترده‌ترین و پیچیده‌ترین استفاده‌ها را داشتند. به کارگیری این جانور در تشریفات سیاسی، نظامی، اقتصادی، رژه و سان (و یا به قول بیهقی تعبیه) و حمل و نقل بخشی از کاربردهای گوناگون این جانور را در عصر غزنوی نشان می‌دهد.

غزنویان دریافتند که یکی از راه‌های دستیابی به پیروزی در کشاکش‌های سیاسی و نظامی، به کارگیری این جانور است. از این رو سلاطین غزنه برای نشان دادن قدرت و عظمت خویش در صحنه سیاسی و با هدف برخورداری از نیروی شگفت‌انگیز این جانور عظیم الجثه در میدان‌های نبرد، توجه ویژه‌ای داشتند.

این تحقیق در نظر دارد با بهره‌گیری از روش توصیفی — تحلیلی و با اتکاء به منابع متنوع و پژوهش‌های انجام شده به بررسی جایگاه فیل در سپاه عصر غزنوی بپردازد.

هدف از این مقاله بررسی کارکردهای نظامی و تشریفاتی، نقاط ضعف، محدودیت‌ها و مشکلات استفاده از فیل در دوره غزنویان می‌باشد.

لازم به ذکر است در چشم انداز جایگاه فیل در تاریخ ایران مقالات ذیل نیز از سوی محققان به نگارش درآمده است که با دقت در عناوین آن‌ها، به تفاوت محتوای این مقاله با آن‌ها به خوبی می‌توان پی برد.

الف: «نقش فیل در جنگ‌های ایران باستان» تألیف علاءالدین آذری، به بررسی نقش فیل در حکومت‌های ایران قبل از اسلام به ویژه ساسانیان در جنگ‌های آن‌ها با اعراب مسلمان می‌پردازد. این مقاله تا حدی تداعی بخش استمرار روش‌های استفاده از فیل در سپاه غزنوی مانند عصر ساسانی می‌باشد.

ب: «نقش غنایم و ثروت هند در بنی‌های اقتصادی غزنویان» اثر ذکراالله محمدی که بیشتر به تنوع و کثرت غنائم غزنویان از سرزمین هند می‌پردازد و فیل را در فهرست گرانبهارترین غنائم غزنویان از لشکرکشی به هند برمی‌شمارد و درباره کارکردهای گوناگون فیل به اختصار توضیح می‌دهد.

علاوه بر مقالات یاد شده فردین محرابی کالی و محسن معصومی در مقاله: «فیل در دوره سلاطین دهلی: اهمیت و کارکردها» به تشریح کارکردهای فیل در زمینه‌های مختلف از جمله نظامی‌گری در نزد سلاطین دهلی (۶۰۲-۹۳۲ ق) می‌پردازند. امید است این مقاله برخی زاویای ناگفته و پنهان نقش آفرینی‌های فیل در سپاه غزنوی را تشریح و تحلیل نماید.

۱- فیل یا پیل

واژه فیل را معرب فارسی دانسته‌اند که در فارسی به صورت فیل یا پیل «Pil» گفته می‌شود و ریشه آن پهلوی است (فره وش، ۱۳۸۱: ۱۰۴/۱). جایگاه ممتاز فیل هندی چنان است که در بازی شطرنج، فیل در دو طرف شاه، نزدیکتر از اسب قرار می‌گیرد. همچنین نخستین کتاب دامپزشکی نوشته شده توسط هندیان از اسب و فیل به صورت مشترک سخن می‌گوید (تاپار، ۱۳۸۷: ۱۱۱/۲). جالب این که بهترین پاداش برای یاد گیرنده کتب بودایی سوار شدن بر فیل مرصع بود (حبیبی، ۱۳۶۷: ۸). هندیان فیل را هدیه خداوند به پادشاهان و پادشاهان را به علت توانایی رام کردن فیل‌ها از لحاظ معنوی، برترین مردمان می‌دانند (Aggarwal, 2020: 3). از نظر هندیان حتی خدایان نیز سوار فیل می‌شوند چنانچه ایندرا یکی از خدایان هندی نیز سوار بر فیل است (بیرونی، ۱۴۰۳ ق: ۷۸). این حیوان در هند نقشی کیهانی دارد و هندیان گویند که دنیا بر پشت فیل قرار دارد (گوترو، ۱۳۷۱: ۸۹ و ۹۰). در فرهنگ‌های عامه نقش فیل پر رنگ است و از معانی نمادینی که برای فیل برشمرده‌اند، پایداری، آرامش، اعتدال، طول عمر و قدرت است (شوالیه و گریبان، ۱۳۸۵: ۴/۴۱۵). فیل جانوری

است پستاندار از راسته فیل‌سانان، در مناطق جنوب و جنوب شرقی آسیا و جنوب آفریقا زیست می‌کند. گونه آسیایی آن دارای پیشانی متورم و برجسته و گوش‌های کوچک‌تر از فیل آفریقایی است و از نظر نوع و قرارگیری سم نیز متفاوت است (فاطمیان، ۱۳۸۴: ۱۰۴/۱). گونه آسیایی راحت‌تر از گونه آفریقایی رام می‌شود (Hickman, 2008: 639). مسعودی نیز به گونه‌ای بر تفاوت‌های فیل هندی و زنگی (افریقایی) تأکید می‌کند و می‌گوید: «فیل جز بسرزمین زنگ و هند نزاید و دندان آن بسرزمین هند و سند باندازه زنگ بزرگ نشود» (مسعودی، ۱۳۹۰: ۳۷۴/۱). هیگمن نویسنده کتاب تخصصی جانورشناسی درباره فیل‌ها نکات و مطالب علمی درخوری را گزارش کرده است که جمع بندی آن به شرح زیر قابل ارائه است: «وزن آنها بین دو تا پنج تن می‌باشد. یک فیل بالغ نر تا سه و نیم متر ارتفاع دارد. نرها بزرگ‌تر و قوی‌تر هستند و رنگشان نسبت به ماده فیل‌ها تیره‌تر است. تندخو و خشمگین هستند پس در هنگام جراحت و ترس بسیار خطرناک می‌شوند اما معمولاً با فیلبانانشان روابط خوبی دارند. فیل‌ها هرگز به صورت کامل اهلی نمی‌شوند [به همین دلیل برخی مواقع برای هر دو سپاه دوست و دشمن خطرناک می‌باشند]. به دلیل وزن زیاد استخوان‌های قوی دارند، خرطوم فیل دارای عضلات زیاد و بدون استخوان است [از این رو توانمندی‌های زیادی در جنگ آوری و حمل و نقل دارند و حتی قادر هستند با توجه به انعطاف پذیری آن حرکات ظریفی انجام دهند]. دوران حاملگی آنها بیست و دو ماه است و در هر بار یک فرزند به دنیا می‌آورند و در طول عمرشان که ممکن است از شصت سال نیز بیشتر شود تا چهار بار می‌تواند بچه دار شوند. یک فیل با توجه به جذب کم غذا در روده بزرگش، مانند اسب و برخلاف گیاهخواران نشخوار کننده، برای جبران این کمبود لازم است در بیشتر ساعت شبانه روز غذا بخورد» (Hickman, 2008 623-654). بیشتر نرها به دلیل قوی‌تر و خشن‌تر بودن، در جنگ شرکت می‌کردند و از طرفی فیل‌های ماده به خاطر تولید مثل و نگهداری طولانی مدت بچه‌هایشان نمی‌توانستند در جنگ شرکت فعالی داشته باشند (Kistler, 2007: 68-69).

۲- فیل در دوران باستان

دیرینه‌ترین گزارش موجود از بهره‌گیری و رام کردن فیل هندی توسط تمدن هاراپا به ۲۶۰۰ ق.م. برمی‌گردد (Sukumar, 2003: 57). چنان‌که یکی از نقاشی‌های دیواری در غارهای باستانی «اجانتا» دو فیل جنگی را در حال نبرد نشان می‌دهد (حکمت، ۱۳۳۷: ۲۱).

در منابع تاریخی حتی منابع یونانی از حضور فیل در لشکرکشی‌های هخامنشیان تا اواخر حکومت آن‌ها چندان گزارش قابل اتکایی یافت نمی‌شود. گزنفون و هرودوت از فیل‌های هخامنشیان چیزی نمی‌گویند. اما آریان در گزارش جنگ بین اسکندر و داریوش سوم در جنگ «گوگمل» بدون ذکر نقشی از فیل‌های داریوش سوم در جنگ، از حضور پانزده فیل خبر می‌دهد (آریان، ۱۳۴۴: ۱۲۲). گزارش سیسیلی از فیل‌های هندی مربوط به جنگ اسکندر با هندیان می‌باشد که در این جنگ به حضور فیل هندی اشاره شده است. (سیسیلی، ۱۳۸۴: ۷۵۴) چنین گزارشی از جنگ اسکندر با هندیان و فیل‌های هندی در منابع اسلامی چون الکامل نیز آمده است (ابن اثیر، ۱۳۷۱: ۱۶۷/۳). سلوکیان (۴۴ق.م تا ۱۳۲) نیز با فیل جنگی آشنا بودند بطوری‌که در حدود سال ۳۰۶ ق.م چندرا گوپتا پادشاه هند به خاطر منصرف کردن پادشاه سلوکی از تصرف سرزمینش به او پانصد فیل باج داد (دیاکونف ۱۳۵۱، ۱۶). اشکانیان (۲۴۷ق.م تا ۲۲۴م) فیل را در جنگ به کار نمی‌گرفتند، شاید ضرر آن را بیشتر از نفع آن می‌دانستند (پیرنیا، ۱۳۷۵: ۲۶۷۰/۳) و بیشتر به اسب و شتر در جنگ علاقمند بودند (آذری، ۱۳۵۰: ۵) زیرا شیوه جنگی آن‌ها مبتنی بر سرعت بود و یا با توجه به سلسله یونانی باکتریا امکان دسترسی اشکانیان به سرزمین هند محدود شده بود.

ساسانیان (۲۲۴ تا ۶۵۱م) از فیل در جنگ‌ها سود می‌بردند و حتی منصبی به نام ژندک به معنی رئیس فیلبانان در دوره ساسانیان مرسوم بود (نفیسی، ۱۳۸۷: ۳۰۱). این سخن همراه با حسرت خسرو پرویز (۵۹۰ — ۶۲۸م) در روز جشن و رژه فیل‌های هندی که گفت: «ای کاش فیل هندی نبود و ایرانی بود»، مؤید جایگاه فیل نزد ساسانیان می‌باشد (مسعودی، ۱۳۹۰: ۲۷۴/۱). ساسانیان در طی نبردهای نظامی بارها این حیوان را بکار بردند که شاید بارزترین آن که در منابع اسلامی نیز آمده است در جنگ پل می‌باشد (طبری، ۱۳۷۵: ۱۶۰۰/۴؛ تقفی کوفی، ۱۳۵۳: ۵۰). در میان شخصیت‌های اسطوره‌ای، فریدون را اولین کسی می‌دانند که بر فیل سوار شد و برای فیل آلات جنگی در نظر گرفت (بلعمی، ۱۳۷۸: ۱۰۷/۱؛ خواندمیر، ۱۳۸۰: ۱۲۸/۱). ابن خلدون استفاده از فیل را در جنگ‌های باستان توسط ایرانیان تأیید نموده و می‌نگارد: «ایرانیان که همواره بجنگ لشکرکشی منظم دست می‌یازیدند در جنگ‌ها از فیل استفاده می‌کردند» (ابن خلدون، ۱۳۸۸: ۵۲۲/۱).

۳- فیل نزد اعراب مسلمان

ذهنیت عمده اعراب مسلمان پیرامون فیل به سوره فیل و داستان ابرهه پادشاه حبشی یمن مرتبط می‌شد. این واقعه چنان برای اعراب بزرگ بود که برای مدتی، سال وقوع آن را به عنوان یکی از مبداءهای تاریخی حساب کردند. چهره متعجب و وحشت‌زده اعراب در فتح ایران وقتی فیل‌های سپاه ایران را مشاهده کردند به ویژه در روز نبرد پل نشان از ناآشنا بودن از کاربرد جنگی این حیوان در نزد آن‌ها داشت، به قول مسعودی عربان در آن روز چیزی دیدند که هرگز ندیده بودند (مسعودی، ۱۳۹۰: ۶۶۵/۱). در طی فتوحات، مسلمانان به ویژه سپاه محمد بن قاسم فاتح بزرگ سند و هند، بارها با لشکریان هندی که از فیل به عنوان یک وسیله جنگی سود می‌بردند، برخورد کردند. استفاده محدود از فیل به رغم تسلط مسلمانان بر بخش‌هایی از سند و هند، همچنان ادامه داشت. عدم توجه عباسیان به شرق، دشواری‌های نگهداری و تدارکات فیل و داشتن عقیده‌ای به ظاهر شرعی افرادی همانند یعقوب لیث دلایل اصلی محدودیت‌های استفاده از فیل تا آن زمان بود. درباره نظر یعقوب لیث گفته می‌شود که او از به اختیار گرفتن فیل‌های زنبیل در رخج به خاطر نامبارک دانستن فیل به دلیل نزول سوره فیل امتناع ورزید (گمنام، ۱۳۶۶: ۲۰۶).

۴- حکومت غزنوی (۳۵۱ - ۵۸۲)

غزنویان حکومت ترک نژادی بودند که از درون حکومت رو به زوال سامانیان سر برآوردند و با تصرف مناطقی از حکومت سامانیان و در پس آن مناطق دیگری در ایران و همچنین تصرف بخش‌هایی از هند، حکومت وسیعی را با مرکزیت شهر غزنه تشکیل دادند. این جغرافیای سیاسی که بخشی از آن مرتبط با شبه قاره هند بود یا در مجاورت آن قرار داشت، نخستین زمینه‌ی آشنایی با فیل و نقش آن در میدان‌های نبرد را در عصر غزنوی فراهم ساخت. مهم‌ترین حادثه در زمان سلطان محمود (۳۸۷ - ۴۲۱) و دودمانش آغاز حمله‌های گسترده به هندوستان زیر لوای نبرد با دارالکفر بود. تعداد حمله‌های سلطان محمود به هند را حدوداً تا هفده لشکرکشی ذکر کرده‌اند (حکمت، ۱۳۳۷: ۴۴؛ خلیلی، ۲۰۱۳م: ۴۷). البته در پس این هدف به ظاهر مقدس که پشتیبانی خلفای بغداد را نیز به همراه داشت، توسعه طلبی، کسب غنائم، برده‌گیری و غیره وجود داشت. پس از محمود پسرش مسعود (۴۲۱ — ۴۳۲) بر تخت نشست، با شکست مسعود در جنگ دندانقان (۴۳۱ ق) از سلجوقیان و سپس قتل مسعود، سلطنت غزنویان در ماوراء النهر و بیشتر مناطق ایران خاتمه یافت و دوران افول سلطنت

غزنویان بر مناطق شرقی سرزمینشان شروع شد و دیگر هیچ‌گاه به اقتدار پیشین بازنگشت (موحدی، ۱۳۹۲: ۵۱). لشکرکشی‌های غزنویان به خاطر توسعه‌طلبی و کشورگشایی در دیار هند و جنگ‌های مداوم با اتکاء به فیل‌های جنگی به ویژه در زمان سلطان محمود و مسعود به اوج خود رسید.

۵- روایات منابع اسلامی از کاربرد فیل در عصر غزنوی

۵-۱- نقش فیل در سپاه دوره غزنویان

سلاطین غزنوی اولین سلسله‌های ایران بعد از اسلام هستند که با توجه به تاخت و تاز آنان به کشور هند که خاستگاه زندگی فیل محسوب می‌شد از فیل در اغلب زمینه‌های نظامی و سیاسی بهره بردند. رخدادها و فتوحات زمان غزنویان در تواریخ این دوره و نزدیک به آن چون تاریخ بیهقی، تاریخ یمینی و زین الاخبار ثبت شده است. علاوه بر این منابع یاد شده، در دیوان‌های شعری چون عنصری، فرخی سیستانی و منوچهری دامغانی هم انعکاسی از رخداد‌های این دوره نمایان است.

غزنویان این حیوان را در لشکرکشی به بلاد کفر و این بار نه همانند ابرهه برای خرابی خانه خدا بلکه برخلاف او برای خرابی بتخانه‌های هندوستان به کار بردند (Anooshahr, 2018: 615). غزنویان به سرزمینی لشکرکشی کردند که فیل برای پادشاهان آن جا ارزشمند بود. و در چانه زنی‌های سیاسی از آن استفاده می‌کردند. تروجنپال یکی از پادشاهان هند به سال ۴۰۱ ق وقتی خبر حمله سلطان محمود را به شهر مقدس تانیسر شنید برای انصراف او پنجاه فیل به رسم باج پیشنهاد کرد (گردیزی، ۱۳۶۳: ۵۵). همچنین سالار قلعه «گوالیور» پیشنهاد سی و پنج فیل را به سلطان برای صرف نظر از تسخیر قلعه داد (همان: ۶۲). غزنویان به صورت گسترده تر به ویژه در نبردهایشان از این حیوانات سود بردند. بطوری که سلاطین غزنوی با کمک این حیوان توانستند در کشمکش‌ها، کفه جنگ را به نفع خود سنگین کنند (دلریش، ۱۳۹۲: ۲۰۱). علاوه بر مورخان، شاعران دوره غزنوی نیز به کاربرد فیل در میدان جنگ پرداخته‌اند. فردوسی درباره کثرت فیلان سپاه محمود غزنوی می‌گوید:

رده برکشیده سپاهش دو میل بدست چپش هفتصد ژنده پیل

(فردوسی، ۱۳۷۴: ۱۲/۱)

عنصری شاعر دیگر دوره غزنوی در مدح سلطان محمود و کثرت فیلان او می‌گوید:

ز پیلان جنگیت گر وصف گویم ندارد خردمند نادیده باور

(عنصری، ۱۳۶۳: ۴۴)

اهمیت فیل برای سلاطین غزنه چندان بود که سلطان محمود پس از جنگ قنوج، فیل سفید چندرای پادشاه هند که در تمامی هندوستان از نظر هیبت و زیبایی به نام بود را مشاهده کرده و چنان مجذوب فیل او گشته بود که دستور داد به هر قیمت که می‌توان فیل را برایش بخرند. از قضا، فیل از چنگ چند رای گریخت و تا اردوگاه سلطان آمد. محمود فیل را گرفت و از این اتفاق نیک بسیار خدا را شکر کرد (گردیزی، ۱۳۶۳: ۶۱). بالاترین تعدادی که در تواریخ از تعداد فیل‌ها سلاطین غزنوی ذکر شده در کتاب منهج سراج آمده است که جوزجانی می‌گوید: «بعد از او هیچ پادشاه را جمع نشد (و) دو هزار و پانصد پیل بود» (منهج سراج، ۱۳۶۳: ۲۳۰/۱). همچنین گزارش گردیزی از وجود هزار و سیصد فیل در مراسمی در دشت شابهار با حضور سلطان محمود خبر می‌دهد (گردیزی، ۱۳۶۳: ۶۳).

آن هزار و هفتصد و اند کوه چیست؟ گفتیم: هزار و هفتصد و اند پیل شاه این بیت از فرخی نیز که تنها تعداد فیل‌های دشت شابهار را هزار و هفتصد فیل برآورد می‌کند (فرخی سیستانی، ۱۳۳۵: ۳۴۴)، نیز مؤید کثرت فیل‌ها می‌باشد. نویسنده مقاله «نقش غنایم و ثروت هند در بنیه‌های اقتصادی غزنویان» با مراجعه به تواریخ غزنوی در جدولی تعداد فیل‌های سلاطین محمود و مسعود را بیش از دو هزار محاسبه کرده است. (محمدی، ۱۳۸۶: ۱۳۲).

بیشتر این فیل‌ها را از راه کسب غنائم جنگی و باج و مقدار کمتری را نیز از راه خراج بدست می‌آوردند. برای نمونه سلطان محمود فقط در جنگ با نندا (۴۱۰ ق) تعداد پانصد و هشتاد و درجنگ کالنجر با چپال (۴۱۳ ق) حدود سیصد (گردیزی، ۱۳۶۳: ۶۰) یا سیصد و پنجاه (شبانکاره، ۱۳۹۳: ۵۵/۲) و در جنگ بهاطیه به سال ۳۹۳ ق دویست و هشتاد (گردیزی، ۱۳۶۳: ۲۸۰) و در جنگ قنوج با چندرای (۳۹۷ ق) یکصد و هشتاد و پنج (گردیزی، ۱۳۶۳: ۴۱۲؛ خواندمیر، ۱۳۸۰: ۳۸۱/۲) و در جنگ مهاون به سال ۴۰۹ ق یکصد و هشتاد و پنج (گردیزی، ۱۳۶۳: ۵۹) فیل را به غنیمت گرفت. پس با توجه به این گزارش‌ها نیز می‌توان دریافت که تعداد مجموع فیل‌ها باید زیاد می‌بود. فرخی شاعر دربار غزنوی به شکل اغراق آمیزی اعلام می‌کند که از تاخت و تازها و غنیمت‌گیری‌های غزنویان در هند، این سرزمین از فیل تهی شده است

تهی کردی از پیل هندوستان را ز بس تاختن بردی آنجا زایدرا [از اینجا]

زدو پادشا بستدی بر دو منزل بیک تاختن هفتصد پیل منکر

(فرخی سیستانی، ۱۳۳۵: ۵۵)

همان‌گونه که پیشتر گفته شد برخی مواقع گرفتن فیل به شکل خراج بود. بیهقی از وجود پنجاه و پنج فیل در سپاه تلک سردار هندی سلطان محمود خبر می‌دهد که این فیل‌ها خراج منطقه تکران

هند بودند (بیهقی، بی تا: ۶۴۴). گرفتن فیل به شکل باج نیز مرسوم بود بطوریکه سلطان محمود وقتی برای بار دوم، چند سال بعد از جنگ اول با نندا (۴۱۳ ق) صاحب قلعه کالنجر، به سمت هند حرکت کرد نندا با باج دادن سیصد و پنجاه زنجیر فیل سلطان را از حمله مجدد منصرف کرد (شبانکاره، ۱۳۹۳: ۵۵). زین الاخبار و منتخب التواریخ این تعداد را سیصد فیل نوشته‌اند (گردیزی، ۱۳۶۳: ۶۳؛ بدوانی ۱۳۸۰، ۱۲/۱). فیل ارزش زیادی داشت. بطوری که در داستان دزدیده شدن فیل سلطان توسط ترکمانان سلجوقی، سلطان مسعود امیر پیلانان را صد هزار درهم که مبلغ زیادی بود جریمه کرد (بیهقی، بی تا: ۷۵۲). با استناد به گزارش‌های پرشمار منابع تاریخی و دیوان شعرا از وجود فیل‌های سلطان، نبودن گزارش قابل توجه‌ای درباره داشتن فیل بین مردمان، کسب بیشتر آن‌ها از راه غنیمت و باج، ارزش بالا، هزینه نگهداری زیاد، تیمار شبانه روزی، آموزش طولانی و مستمر، می‌توان دریافت که در دوره غزنویان فیل جزو دارایی‌های سلطان بود. البته سلطان در برخی موارد فیلی را به شاهزاده و یا بزرگی می‌بخشید ولی در این دوران استفاده بی‌اجازه از فیل در حکم شورش محسوب می‌شد (باسورث، ۱۳۷۸: ۱۱۱۶/۱).

۲-۵- کارکرد نظامی فیل

به احتمال زیاد نخستین گزارش از حضور فیل هندی برمی‌گردد به جنگ بین سبکتگین و ابوعلی انوک پسر شاه کابل، تقریباً در سال ۳۶۳ ق که سبکتگین دو فیل را از او غنیمت گرفت (منهاج سراج، ۱۳۶۳: ۲۲۷/۱). گزارش دیگری در منابع وجود دارد که سبکتگین در ابتدای دولتش در خراسان و غزنه به سال ۳۶۷ ق پس از تصرف قصدار و بست به سمت سند و هند لشکر کشید و با جیپال پادشاه ناحیه ای از هند رو در رو شد و جیپال به همراهش دویست فیل بود که سبکتگین تمامی مال و اموال او را به دست آورد (رشید الدین فضل الله، ۱۳۹۲: ۱۴۱۱/۲). اما اولین گزارش از به کارگیری گسترده فیل در سپاه سلاطین غزنوی در داخل مرزهای سرزمین ایران که هنوز استقلال کامل را از سامانیان نداشتند، برمی‌گردد به سال ۳۸۴ ق در جنگ امیر نوح سامانی بر علیه فایق و ابوعلی سیمجور که امیر سامانی از سبکتگین و پسرش محمود مدد خواست که در این نبرد فیل‌های زیادی در لشکر سبکتگین بود (بیهقی، بی تا: ۲۵۲). خواندمیر تعداد فیل‌های سپاه سبکتگین را در این نبرد دویست زنجیر ثبت می‌کند. (خواندمیر، ۱۳۸۰: ۳۶۷) در نهایت این جنگ با شکست فایق و ابوعلی سیمجور تمام شد.

فیل در جنگ‌ها و لشکرکشی‌های غزنویان به ویژه سلطان محمود و سلطان مسعود غزنوی جزو ثابت، جدانشدنی و از ارکان سپاهگیری آن‌ها بود.

سلطان محمود چندین بار به هند لشکر کشید و در اغلب جنگ‌ها فیل‌های زیادی غنیمت می‌گرفت که به احتمال زیاد علیه هندیان به کار می‌گرفت سلطان محمود به سال ۳۹۸ ق در جنگ با ایلک خان در اطراف بلخ از پانصد فیل بهره‌برد (خواندمیر، ۱۳۸۰: ۳۷۷/۲). سلطان مسعود در جنگ حتی لشکری از هندیان فیل سوار داشت که بیهقی این لشکر را چنین توصیف می‌کند: «و بر بالای بایستاد تا لشکر هندو سوار و پیاده بر وی بگذشت آهسته، و نیکو لشکری بود. و پیلان را نیز بگذرانیدند» (بیهقی، بی تا: ۶۴۴)

فیل جنگی چنان برای سلاطین غزنه مهم بود که حتی در برخی موارد می‌توان آن را دلیل لشکرکشی سلطان نامید. سلطان فیلی ارزشمند داشت از گونه‌ای معروف به نام صیلمان که دلیل لشکرکشی سلطان به سرزمینی از هند به نام تانیشر وجود این جنس فیل در آن‌جا بود (عتبی، ۱۳۷۴: ۳۳۵؛ ابن اثیر، ۱۳۷۱: ۳۵۱/۲۱؛ ابن خلدون، ۱۳۶۳: ۵۳۲/۳). در نهایت فیل در سیاست و نظامیگری غزنویان چنان تأثیر عظیمی داشت که شیوه استفاده از آن تبدیل به یک نوع الگوی حکومتی برای جانشینان غزنویان در هند گشت (Anooshahr, 2020: 139). تأثیر فیل‌ها در جنگ در دوره غزنویان چنان بود که پس از نود سال از مرگ سلطان محمود، راوندی مورخ سلجوقیان جنگی که باعث فتح غزنه توسط سلطان سنجر به نفع بهرامشاه غزنوی در سال ۵۱۱ ق شد را جنگ فیلان نامید (راوندی، ۱۳۶۴: ۱۶۹).

۳-۵- چگونگی استفاده از فیل جنگی

فیل به خاطر فیزیک بدنی خاص خود که در پشتش بخشی مسطح دارد مناسب قرار گرفتن اتاقکی است که به آن عماری، هودج، محمل و یا مهد می‌گویند. این اتاقک کاربردهای گوناگونی داشت. برای حمل افراد، وسایل و سلاح از آن استفاده می‌شد. بیهقی در توصیف لشکرکشی مسعود به سرکردگی پسرش مودود به سمت کرمان به صراحت از نصب عماری می‌گوید: «پیلان مست خیاره [برگزیده] بسیار در زیر برگستوان و عماری‌ها و [پالان‌ها]» (بیهقی، بی تا: ۵۶۰).

ارتفاع فیل جایگاهی را برای دیده‌بانی، نظارت و فرماندهی فراهم می‌آورد. درجنگ، عماری بیشتر جایگاه قرار گرفتن سربازان بود و سلاطین نیز در میدان جنگ بر عماری می‌نشستند اما وقتی

شرکت مستقیم سلطان در معرکه جنگ پیش می‌آمد سلاطین ترجیح می‌دادند بر پشت فیل نباشند. شاید سلاطین شجاع دوره اول غزنویان در جنگ برای تحرک بیشتر و سرکشی سریعتر به جوانب سپاه می‌خواستند بر اسب سوار باشند و از طرفی اختیار فیل به دست فیلبان بود و این عامل نیز از رغبت سلاطین برای سوار شدن بر فیل در میدان نبرد می‌کاست. چنانچه سلطان محمود در جنگ با اندپال یکی از پادشاهان هند وقتی قلعه هندیان به سال ۳۹۶ ق گشوده شد، سلطان بر اسب سوار بود و در جلو لشکر حرکت می‌کرد (خواندمیر، ۱۳۸۰: ۳۷۸/۲). با این حال منوچهری به طور کلی فیل سواری را برتری سلطان مسعود نسبت به پادشاهان اسب سوار می‌داند و می‌گوید:

از ننگ آنکه شاهان، باشند بر ستوران بر پشت ژنده پیلان، این شه کند سواری

(منوچهری دامغانی، ۱۳۴۷: ۹۹)

احتمال زیاد فرماندهان ارشد غزنوی نیز به همان دلایلی که برای سلاطین غزنوی گفته شد تا جایی که امکان داشت در جنگ از نشستن و سوار شدن بر پشت فیل اکراه داشتند. البته تک گزارشی را بیهقی ثبت کرده است که لشکر سلطان مسعود با فرماندهی بگتندی و حسین علی میکائیل به سال ۴۲۶ ق وقتی به دستور او به سمت نسا فرستاده شد سلطان به آن‌ها دو پیل و دو پیلبان داد که سوار بر فیل به جنگ بروند (بیهقی، بی تا: ۶۲۸). شاید این حق امتیاز فیل سواری به فرماندهان یک نوع قدردانی از آن‌ها باشد با این حال سوار شدن فرماندهان سپاه غزنویان همانند سلاطین غزنوی در میدان جنگ بر روی فیل رایج و معمول نبود.

برگستوان یک نوع پوشش زره ای برای اسب (عتبی، ۱۳۷۴: ۵۷۹) و فیل جنگی بود تا آن‌ها را در مقابل دشمنان محافظت کند. پیلان علاوه بر داشتن عمارتی یا پلان، دارای پوششی زره مانند به نام برگستوان نیز بودند (بیهقی، بی تا: ۶۵۰). برگستوان شامل صفحات چرمی بود که با پولک‌های فلزی پوشیده می‌شد (ذکاء، ۱۳۵۰، ۱۱۹؛ پیرنیا، ۱۳۷۵: ۲۶۶۵/۳). برگستوان زره ای ذیال [دراز دامن] بود (عتبی: ۱۰۴؛ شرف الدین قزوینی، ۱۳۸۳: ۱۰۱) و از بالا تا پایین اسب و فیل را می‌پوشاند اما در قسمت زانو شکاف داشت تا حیوان بتواند تغییر مسیر دهد. صفحات برگستوان باید به هم وصل می‌شد تا یک تکه شود (منهاج سراج، ۱۳۶۳: ۴۲۹/۱) و در نهایت دو لبه این زره در زیر شکم فیل نیز به هم وصل می‌شد. اما به طور کامل شکم فیل پوشیده نمی‌شد.

علاوه بر برگستوان در متون از وسیله ای به نام آیینه فیل نیز نامبرده شده است. متون برای آیینه فیل در میدان جنگ کاربردهای گوناگونی، در نظر گرفته‌اند. آیینه به معنای طبل جنگی بر

پشت پیلان یا زنگ آویخته از گردن آنان، (گردیزی، ۱۳۶۳: ۶۴) آئینه به معنی آئینه‌های آویزان که به هم می‌خورند و ایجاد صدا می‌کنند (بیهقی، بی تا: ۴۷۴). آینه بر پیل بستن به منظور بازتاباندن نور آن نه صدای سهمناکش (مدبر، ۱۳۴۶: ۲۴۸) در دو مورد آخر مراد از آئینه به احتمال زیاد آهن صیقلی داده شده و صاف که هم در اثر برخورد نشکند و هم بازتاب نور را به چشم دشمن افکند. چنانچه بیهقی گزارشی دارد از حرکت لشکر با هیبت و پر سر و صدای غزنویان، او می‌گوید: «گفتی جهان می‌بجنبد و فلک خیره شد از غریو مردمان و آواز کوسه‌ها و بوقها و طبلها» (بیهقی، بی تا: ۷۶۰). و همچنین آئینه به عنوان چشم زخم نیز به فیل آویزان می‌شد (محمدی، ۱۳۸۶: ۱۳۴).

باهوش بودن فیل‌ها به آن‌ها ویژگی آموزش را می‌داد. فیلانان در امر آموزش، نگهداری و هدایت‌گری فیل در میدان جنگ فعالیت می‌کردند در زمان غزنویان با توجه به تعداد پرشمار فیل‌ها و بهره‌کشی تخصصی از آن‌ها، برای فیلانان امیری با مرتبه حاجب یا سالار وجود داشت (فرای، ۱۳۶۳: ۶۲/۴) که بیشتر فیلانان غلامان هندی بودند که از نظر ارزش در درجه دوم قرار می‌گرفتند و بعد از سربازان غزنوی قرار می‌گرفتند (دلریش، ۱۳۹۲: ۲۰۱). بیهقی گزارشی را آورده است که در زمان سلطان مسعود حاجب بوالنضر امیر فیلانان بود که تمام فیلانان از او فرمان می‌بردند و در ادامه گزارش نشان می‌دهد که این مقام یک مقام والایی نبوده است زیرا که سلطان مسعود با توجه به خدمات امیر بوالنضر می‌گوید: «چنین مرد به زعامت فیلانان دریغ باشد» (بیهقی، بی تا: ۳۳۷). نقش فیلانان برای استفاده و آموزش فیل بسیار حیاتی بود در جنگ بین سلطان محمود با بیدا یا نندا یکی از پادشاهان هندی با سلطان محمود صلح کرد و سیصد و پنجاه فیل بدون فیلان به سلطان داد در اصل خواست با این کارش لشکر سلطان را دچار تشویش کند سلطان متوجه شد و فیلان را قبل از ایجاد مشکل به بند درآورد و با تقسیم فیل‌ها بین امرا و فرماندهان جلوی مشکلات آتی را گرفت (شبانکاره، ۱۳۹۳: ۵۶/۲).

زیستگاه اصلی فیل مناطق مرطوب و گرم و جنگل‌های شبه قاره است اما غزنویان توانستند از این حیوان در نواحی مختلف استفاده کنند. غزنویان فیل را در نواحی بیابانی و خشک، دشت‌ها و ارتفاعات نیز به کار بردند. به کار بردن این حیوان در جنگ با صحرانشینان باعث تضعیف روحیه آن‌ها می‌شد (محمدی، ۱۳۸۶: ۱۳۳). شاید عدم آشنایی صحرانشینان و یا دور از انتظار دانستن وجود این حیوان در صحرا عامل آن بود. سلطان مسعود در اقلیم‌های مختلفی چون گرگان، طبرستان، کرمان، خراسان و ری (ابن اثیر، ۱۳۷۱: ۱۱۶/۲۲) لشکر کشید و فیل به همراه داشت. در نبرد دندانقان به سال

۴۳۱ق که ناحیه‌ای در وسط بیابان (گمنام، حدود العالم ۱۳۶۲، ۹۴) و در ده فرسنگی مرو می‌باشد. (حموی ۱۳۸۰، ۴۰۴/۲) سلطان مسعود تعدادی فیل را برای نبرد به آن‌جا برده بود (بیهقی، بی تا: ۸۳۳).

با توجه به اینکه اسب از فیل وحشت دارد و رم می‌کند. در نبردها فیل‌ها را معمولاً به خاطر نزدیکتر کردن و ترساندن اسب‌های سپاه دشمن و همچنین برای دور نگه داشتن از اسب‌های سپاه خودی در جلوی لشکر به خط می‌کردند و در خط دوم سربازان پیاده که بیشتر آن‌ها را بخاطر حضور سریعتر در جنگ با شتر منتقل می‌کردند و در خط سوم سواره نظام که اغلب تعدادشان در سپاه غزنوی از پیاده نظام بیشتر بود، قرار داشتند (فرای، ۱۳۶۳: ۱۶۲/۴). بنداری تاریخ‌نویس سلجوقیان می‌نویسد: «صاحب غزنه پنجاه فیل داشت که مقابل صفهای سپاهش آن‌ها را به صف کرد. پنجاه فیل را جلو هزاران افراد سپاهی قرار داد. زیرا اسبان از فیلهای وحشت داشتند» (بنداری، ۱۳۵۶: ۳۱۶).

کریستین سن نیز معتقد است در جنگ فیل‌ها در پشت سر سوار نظام قرار می‌گرفتند بطوریکه نره و بوی و منظره وحشت‌آور آن‌ها نه تنها برای آدمیان بلکه برای اسب‌های دشمن نیز ترسناک بود (کریستین سن، ۱۳۶۸: ۲۹۷؛ ذکاء، ۱۳۵۰: ۱۴۴). آیا به علت وحشت و هراس اسب‌ها از هیبت و جثه فیل‌ها بوده است که در گزارش سیسیلی از نبرد اسکندر با هندیان در شبه قاره می‌خوانیم که وی قبل از جنگ با سپاه هند برای عادت کردن و زدودن وحشت اسب‌های سپاهش از فیل هندی، دستور می‌دهد تعدادی گاو را پوست بکنند و پوست‌ها را به شکل فیل درآورند و درون آن را با کاه پر کرده و این شمایل را با شتر حمل کنند (سیسیلی، ۱۳۸۴: ۱۲۹ و ۱۳۱).

یکی از نقش‌های فیل در میدان نبرد ایجاد هراس، وحشت، ضعف و تسلیم در قلب دشمنان بود لشکری که فیل به همراه داشت از نگاه دشمنانش از همان دوردست وحشتناک بود زیرا که برای اغلب مردمان این حیوان با ظاهری عجیب و غریب و صدایی بلند و گوش‌خراش موجودی ناشناخته بود و مانند کوه بزرگ در میان لشکر به حرکت درمی‌آمد. همانطور که پیشتر گفته شد بیهقی حرکت سپاه فیل را جنیندن جهان می‌داند (بیهقی، بی تا: ۷۶۰). این شوکت و ترس از فیل را ابن اثیر در وقایع سال ۳۹۳ق جنگ سلطان محمود و امیر سجستان چنین توصیف می‌کند: «همین که خلف دید جنگ شدت پیدا کرده است و باروهای قلعه تصرف می‌شود و یارانش زبون شده‌اند و آن فیل عظیم مردم را زیر پای خود له می‌کند. دلش از ترس گوئی از جای کنده شد و کس فرستاد زینهار» (ابن اثیر، ۱۳۷۱: ۲۸۴/۲۱) گردیزی در موضعی این فضای وحشت از حضور فیل در میدان نبرد را چنین شرح می‌دهد: «پس فرمود [سلطان محمود] تا بیکبار بوق و دبدبه و دهل و طبل بزدند، بر پشت

فیلان تهالی و آیینۀ فیلان و مهره سپید بزدند، و جهان از آواز ایشان کر خواست گشت و مردمان مدهوش کردند، و هرکس که از ترکستان و ماوراءالنهر اندران لشکرگاه حاضر بودند، زهره‌شان بخواست کفید» (گردیزی، ۱۳۶۳: ۶۵) و در روایت دیگری از گردیزی، فرماندهان ایلک نصر سلطان قراخانیان وقتی فیلان لشکر سلطان محمود را دیدند اظهار عجز کردند و گفتند: «که با آن فیلان و سلاح و آلت و مردان هیچکس مقاومت نتواند کرد». (همان: ۵۴). با وجود اینکه سلطان محمود و سپاهش از فیلان بهره می‌بردند از حضور فیل در سپاه دشمن نیز بیمناک بودند. چنانکه در گزارشی از گردیزی آمده که وقتی سلطان خیمه گاه و فیلان زیاد «نداد» پادشاه هند را دید در دل از جنگ با او پشیمان شد و از خدا مدد خواست (همان: ۶۱).

بر روی عماری بالای فیل چند کماندار (بنداری، ۱۳۵۶: ۳۱۶) و یا گاهی چند کماندار آتش انداز قرار می‌گرفتند (میرخواند، ۱۳۷۰ق: ۱۲۸) که با توجه به بلندی پشت فیل کمانداران نسبت به پیادگان دشمن از نظر نظامی برتری داشتند. این کمانداران خود را با زنجیر به عماره فیل می‌بستند (ابن اثیر، ۱۳۷۱: ۱۷۵/۲۴). شاید با این عمل جای خود را در بالای فیل در حال حرکت مستحکم‌تر می‌کردند و یا به نوعی نشان از پایداری و عدم فرار سربازان از میدان جنگ می‌داد.

از دیگر کاربردهای وحشتناک فیل‌های جنگی استفاده از آن برای لگد مال کردن صفوف دشمنان بود. در جنگ سلطان محمود با ابوعلی سیمجور و فایق به سال ۳۸۴ ق، مسعود جنگ را زودتر از رسیدن پدرش سلطان محمود شروع کرد و عده‌ای را با شمشیر و عده‌ای را زیر پای فیلان کشت (عتبی، ۱۳۷۴: ۱۱۶). در گزارشی دیگر عتبی نقش فیل‌های جنگی سلطان محمود با ایلک خان را چنین می‌آورد: «خلقى را بثلق و طأت [فشار] و فضل قوت در زیر پای پست می‌کرد» (عتبی، ۱۳۷۴: ۲۸۷).

خرطوم فیل یکی از پر عضله‌ترین اندام در میان تمام جانوران می‌باشد و تعداد عضلات خرطوم در حدود چهل هزار تخمین می‌زنند (Arnold, 1997: 137) و با توجه به اینکه هر چه اندامی دارای عضله بیشتری باشد توانایی حرکات بیشتر و پیچیده‌تر و انعطاف بیشتری دارد. خرطوم فیل می‌تواند به هر طرف بگردد و جمع شود. این ویژگی‌ها به فیل توانایی بلند کردن، پرت کردن و ضربه زدن به اجسام را می‌دهد و حتی با توجه به زیادی عضلات و انعطاف خرطوم، می‌تواند چنان ظریف عمل کند که یک دانه بادام زمینی را از دست کودکی بردارد (Dafrose, 1942: 321). خرطوم فیل یکی از بخش‌های فعال او در نبرد می‌باشد مسعودی مختصر و دقیق پیرامون کارکرد فیل چنین می‌گوید: «خرطوم، بینی فیل است و بوسیله آن غذا و آشامیدنی بدهان رساند و ترکیب آن ما بین غضروف و

گوشت و پی باشد و با آن جنگ کند و ضربت زند و از آنجا بانگ زند» (مسعودی، مروج الذهب: ۱۳۹۰). گزارش عتبی به طور آشکار نقش خرطوم فیل را بیان می‌کند «فیل سواری را بخرطوم از پشت زین در ربود و مقدار دو نیزه بالا در هوا انداخت و چون بنشیب آمد در هوا بدنان بدو نیم کرد» (عتبی، ۱۳۷۴: ۲۸۷).

از فیل‌ها در حمل سلاح نیز استفاده می‌شد. گزارش بیهقی در سال ۴۲۶ق از جنگ سلطان مسعود در نزدیکی گرگان، نشان از حمل کردن اسلحه‌ها توسط فیل‌ها می‌دهد، او از زبان سلطان می‌گوید: «جوشن پوشیدیم و بر ماده پیل نشستیم و سلاحها در مهد پیش ما بنهادند» (بیهقی، بی تا: ۵۹۴) همچنین از فیل‌ها در انتقال وسایل سنگین و آلات قلعه‌گیری نیز استفاده می‌شد (فرای، ۱۳۶۳: ۱۶۲/۴).

از فیل‌ها با توجه به وزن زیاد و هیكلی بزرگ برای خردکردن دیوار قلعه‌ها و حصارها و هموار نمودن و بازگشایی راه‌ها نیز استفاده می‌شد. چنانچه سلطان محمود در جنگ با خلف بن احمد به سال ۳۹۳ق با استفاده از قدرت ویرانگر فیل‌ها توانست در قلعه‌ای که خلف در آن پناه گرفته بود را از جا بکند (عتبی، ۱۳۷۴: ۲۱۲؛ گردیزی، ۱۳۶۳: ۵۲؛ ابن‌خلدون، ۱۳۶۳: ۵۲۴/۳). ابن‌اثیر کندن در قلعه را در این واقعه توسط دندان [عاج] فیل‌ها ثبت می‌کند (ابن‌اثیر، ۱۳۷۱: ۲۸۳/۲۱). در گزارشی از بیهقی، فرمانده سپاه اعزامی و کمکی سلطان مسعود به ری قبل از اعزام، از سلطان در خواست فیل‌های خرد کننده دیوار و حصار می‌کند (بیهقی، بی تا: ۵۰۶). این گزارش وجود فیلان خرد کننده دیوار قلعه‌ها و حصار را تأیید می‌کند. عنصری شاعر دربار غزنویان نیز به این کارکرد فیل اشاره می‌کند:

حصار نیست که دندان پیل تو نگشاد زمین که سم ستورت برو نکرد اشکال

(عنصری، ۱۳۶۳: ۱۷۷)

سلطان مسعود در لشکرکشی به گرگان و طبرستان به سال ۴۲۱ق چند زنجیر فیل به همراه داشت باسورث معتقد است که از آن‌ها برای باز کردن راه میان درختان انبوه بهره‌می‌برد (باسورث، ۱۳۷۸: ۱۱۷).

۴-۵- فیل جنگی، بیرون از میدان نبرد

غزنویان از فیل جنگی در مواردی چون ایجاد رعب و وحشت برای دشمنان داخلی و نشان دادن شوکت خود نیز استفاده می‌کردند. بعد از جنگ‌های پیروزمندان خود فیل‌های غنیمت گرفته را در

شهر می‌گردانند و در برخی مواقع با ترتیب دادن رژه‌های سپاهیان فیل سوار در جشن‌ها، بر اقتدار خود تأکید می‌کردند. در گزارش گردیزی از رژه دشت شابه‌بار آمده است: «تا لشکر را تعبیه کردند، پنجاه و چهار هزار سوار آمد بدشت شابه‌بار، بعرض گاه [میدان] حاضر آمدند... و هزار و سیصد فیل با برگستوان و آلت تمام بشمار آمد، که اندرین تعبیه آمده بود. و ستور را از اشتر و اسب، خود قیاس نبود» (گردیزی، ۱۳۶۳: ۶۳). بیهقی نیز این مراسم را با حضور تعداد زیادی فیل توصیف می‌کند (بیهقی، بی تا: ۳۷۲). در گزارش دیگری از بیهقی، سلطان محمود به منظور قدرت‌نمایی بیشتر با اتکاء به فیل‌ها در راه بلخ، دستور داد که بهترین آن‌ها را انتخاب کنند: «صد پیل نر جدا کردند تا با رایت عالی به بلخ آرند» (بیهقی، بی تا: ۳۷۸). در خلعت دادن بونصر چنان بر بوق‌ها و طبل‌ها می‌زدند و آیینه‌فیلان را می‌جنبانند که بیهقی آن روز را مانند روز رستاخیز می‌داند (بیهقی، بی تا: ۴۷۳). غزنویان حتی در مراسم‌های با شکوه خود حاکمان اطراف خود را نیز دعوت می‌کردند و حضور فیل‌های آراسته سلطان محمود جزو اساسی این مراسم‌ها بود. در یکی از آن‌ها چهل فیل جنگی آراسته در جلوی هفتصد فیل جنگی دیگر در دو خط قرار گرفته بودند تا به ایلک خان و برادرش نشان داده شود که قدرت سلطان تا چه حد است (عتبی، ۱۳۷۴: ۳۱۹). همچنین با اعدام مخالفان در زیر پای فیل‌ها، فضایی از وحشت و ارعاب در جامعه به ویژه نزد مخالفان بوجود می‌آوردند. سلطان مسعود پس از اسیر گرفتن تعدادی از دشمنان دستور داد آن‌ها را در زیر پای فیلان انداختند و سپس بر روی عاج فیلان آن‌ها را در شهر گردانند (بیهقی، بی تا: ۹۲۵).

غزنویان از فیل در امر شکار کردن نیز بهره می‌بردند. این کاربرد فیل نوعی مانور و تمرین نظامی بود و همچنین یک نوع تفریح محسوب می‌شد. بیهقی روایتی آورده که سلطان محمود شکار کردن بر پشت فیل را از داستان شکارهای بهرام گور و از شیوه شکار هندیان بر پشت فیل اقتباس کرده بود (همان، ۱۵۱).

۵-۵- نقاط ضعف و مشکلات فیل در جنگ

هر سلاح و تاکتیک جنگی دارای ضعف‌ها و مشکلاتی است که در صورت مهیا بودن شرایط می‌توان آن را از کار انداخت. فیل جنگی نیز از این قاعده مستثنی نیست. با توجه به کلی‌گویی تواریخ دوره غزنویان این ضعف‌ها به خوبی بیان نشده‌اند.

یکی از این موارد، تیرباران کردن فیل است که این تیرها امکان داشت به نقاط حساس اصابت کنند. عتبی روایت کرده که در جنگ بین سبکتگین و چپپال حدود پانزده فیل چپپال با تیر از پای درآمدند (عتبی، ۱۳۷۴: ۲۰۹). در موجودات اندام‌هایی مانند زبان، لب‌ها و انگشتان که حرکات پیچیده‌تری انجام می‌دهند، تعداد ماهیچه‌ها و اعصاب بیشتری دارند (گایتون، ۱۳۷۲: ۱۰۹/۱ و ۷۴۹/۲). پس آسیب به این نوع اندام‌ها باعث ایجاد درد زیادی می‌گردد خرطوم فیل نیز جزء این نوع اندام‌ها به شمار می‌رود. در ضمن خرطوم فیل از این نظر که هفتاد درصد تنفس فیل با آن انجام می‌شود نیز حیاتی است (Fowler, 2006: 112). در لشکرکشی‌های سلطان محمود به هند، یکی از روش‌های به کار برده شده توسط سپاه سلطان آسیب زدن به خرطوم فیل‌های پرشمار پادشاه هند بود (عتبی، ۱۳۷۴: ۳۵۱).

یکی دیگر از نقاط ضعف فیل، مفاصل زانو و آرنج می‌باشد زیرا به خاطر تحرک بهتر، این قسمت‌ها توسط برگستوان پوشیده نمی‌شدند و همچنین زیر شکم فیل که دو لبه برگستوان به هم وصل می‌شد نیز از نقاط بدون پوشش فیل به شمار می‌رفت. در جنگ ارسلان شاه غزنوی با سلطان سنجر و ابوالفضل حاکم سیستان، ابوالفضل برای دفع حمله غزنویان خود به زیر شکم فیل رفت و با شمشیر شکم فیل را شکافت تا به سربازانش روحیه مقاومت دهد (ابن اثیر، ۱۳۷۱: ۱۷۷/۲۴).

نقطه ضعف دیگر فیل در جنگ، حمله از سمت پشت به فیل است چون گردش فیل به عقب برایش سخت است (راوندی، ۱۳۶۴: ۲۲۰). از همه این‌ها خطرناکتر رم کردن فیل است بطوری که در این موقع فیل برای هر دو سپاه خطرناک می‌شد و سربازان را پایمال می‌کرد پس امکان داشت نتیجه نبرد به نفع دشمنان تغییر کند. این ضرر فیل چنان مهم بود که از آن به عنوان یکی از دلایل استفاده نکردن از فیل توسط اشکانیان و اسکندر یاد کرده‌اند (پیرنیا، ۱۳۷۵: ۲۶۷۰/۳). بیهقی از زبان خود سلطان مسعود در جنگ کرمان به آن اشاره کرده است: «پیل نر را از آن ما که پیش کار بود به تیر و زوبین افگار و غمین کردند که از درد برگشت و روی به ما نهاد و هر کرا یافت می‌مالید از مردم ما، و مخالفان ... هر پیل نر که در جنگی چنان برگشت و جراحت‌ها یافت بر هیچ چیز ابقا نکند» (بیهقی، بی تا: ۵۹۵). در این حال یکی از وظایفی که به فیلبانان محول می‌شد، با خنجر و تیغی نخاع فیل را قطع کنند تا لشکر خودی از هم نپاشد (راوندی، ۱۳۵۴: ۶۹۸/۱).

یکی دیگر از مشکلات سپاه صاحب فیل در جنگ، تهیه خوراک و آب و جای بستن [مربط] حیوان است. هر فیل بالغ روزانه به طور متوسط یکصد و سی تا یکصد و پنجاه کیلو غذا لازم دارد

(Hickman, 2008: 623) و در هر شبانه روز با توجه به وضعیت آب و هوا یکصد تا دویست لیتر آب می‌نوشد (Sukumar, 1992: 79). بیهقی این مشکل را به خوبی شرح می‌دهد «هر روز جنگی سخت می‌بود بر چند جانب و بسیار جهد می‌بایست کرد تا اشتراک گیاه می‌یافتند و علف توانستند آورد [برای فیلان] و از جهت علف کار تنگ شد» (بیهقی، بی تا: ۷۵۹). همچنین توصیف همراه با تعجب گردیزی از سپاه ندا که ششصد و چهل فیل و سی و شش هزار اسب داشت و برای همه آن‌ها علف نیز به همراه داشت (گردیزی، ۱۳۶۳: ۶۰).

نگهداری این فیلهای جنگی در زمان صلح نیز پرهزینه بود. در تاریخ یمنی از محل نگهداری فیلان غزنه از یک منطقه وسیع و بزرگ یاد می‌کند (عتبی، ۱۳۷۴: ۴۲۳). ابن‌خلدون تعداد فیل خانه‌های غزنه را هزار باب خانه می‌داند و می‌افزاید برای هر فیلی نگهبانانی بودند که فیل را مواظبت و تیمار می‌کردند (ابن‌خلدون، ۱۳۶۳: ۵۳۵/۳). به نظر می‌رسد چنین دلایلی از عوامل اصلی عدم استفاده برخی حکومت‌ها از فیل در سپاهگیری می‌باشد. وقتی تعدادی فیل را مغولان در طی لشکرکشی به ایران گرفتند، چنگیز به دلیل خوراک زیاد این حیوان خواستار رها کردن آن‌ها شد (جوینی، ۱۳۸۵: ۹۴/۱). این مشکل در حکومت‌های دهلی نیز چنان آشکار گشت که جلال‌الدین خلجی (حک: ۶۸۹-۹۵ هجری قمری) از هزینه زیاد علوفه‌ی فیل‌ها اظهار نارضایتی می‌کرد (محرابی و معصومی، ۱۳۹۲: ۱۱۱).

۶- نتیجه‌گیری

استفاده از فیل در سپاهگیری ایران قدمتی باستانی دارد. بعلاوه مناسبات سیاسی و تجاری، لشکرکشی‌ها و تسلط بر زیستگاه‌های پرشمار این حیوان بویژه در هند، قابلیت اهلی شدن و ویژگی‌های فیزیکی آن، از این حیوان در زمینه‌های گوناگون از جمله جنگ‌ها استفاده می‌شد. در تاریخ ایران بعد از اسلام با اتکاء به منابع معتبر، حکومت غزنوی نقطه عطف و اوج استفاده از فیل در چشم‌انداز کاربردهای نظامی بشمار می‌آید. آن‌ها با انتخاب غزنه به عنوان پایتخت حکومت خود و ضمیمه کردن بخش‌هایی از سرزمین هند زیر سلطه خود به استفاده از فیل توجه ویژه‌ای نشان دادند. به طوری که فیل یکی از ارکان ثابت ارتش آن‌ها شد.

غزنویان توانستند از فیل در جنگ‌های برون مرزی و درون مرزی سود برده، این حیوان را در اقلیم‌های گوناگون به کار بگیرند. حمل کردن سلاح، ویران کردن حصارها و قلعه‌ها، همراهی در

شکار، رژه و سان به منظور نمایش اقتدار سپاه غزنوی و ترساندن و عقب راندن دشمن در جنگ از جمله کارکردهای متعارف فیل‌ها بود. بهره‌گیری از ویژگی‌هایی از جمله؛ جثه بزرگ، توان بسیار، قامت بلند، پاهای ستونی، انعطاف فراوان خرطوم برای چرخاندن و عاچ تیز برای حمله‌ور شدن و شبیخون زدن در جنگ باعث پیروزی و نابودی دشمنان می‌شد. فیلبانان در خدمت گرفتن این ویژگی‌های فیل در جنگ نقش کلیدی داشتند.

با این وجود استفاده از این حیوان جنگی نیز مانند تمام سلاح‌ها، نقاط ضعف و مشکلات خاص خود را داشت. قطع خرطوم، تیر باران فیل به ویژه اصابت تیرها به چشم فیل، شکسته شدن عاچ، حمله از سمت عقب به فیل، کشته شدن فیلبان که موجب لجام گسیختگی فیل می‌شد از نقاط ضعف بهره‌مندی از این حیوان در سپاهیگری بود. چنین اتفاقاتی موجب می‌گردید تا سپاه خودی نیز دچار آسیب‌های فراوانی گردد. در بهره برداری از فیل همواره مشکلات و موانعی چون تهیه خوراک، مکان مناسب برای تیمار و تأمین حجم فراوانی از آب وجود داشت که دل مشغولی زیادی برای دست‌اندرکاران و سلاطین غزنوی ایجاد می‌کرد.

کتابنامه

- آذری، علاءالدین (۱۳۵۰)، «نقش فیل در جنگهای ایران باستان»، **بررسی های تاریخی**، سال ششم، شماره سی و یک.
- آریان (۱۳۴۴)، **لشکرکشی اسکندر**، ترجمه محسن خادم، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- ابن اثیر، علی بن محمد (۱۳۷۱)، **تاریخ کامل**، ترجمه ابوالقاسم حالت، تهران: علمی.
- ابن خلدون، عبدالرحمن (۱۳۶۳)، **تاریخ ابن خلدون**، ترجمه عبدالمحمد آیتی، تهران: موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- ابن خلدون، عبدالرحمن (۱۳۸۸)، **مقدمه ابن خلدون**، ترجمه محمد پروین گنابادی، تهران: علمی و فرهنگی.
- باسورث، کلیفورد ادموند (۱۳۷۸)، **تاریخ غزنویان**، ترجمه حسن انوشه، تهران: امیر کبیر.
- بدوانی، عبدالقادر بن ملوکشاه (۱۳۸۰)، **منتخب التواریخ**، مصحح احمد علی صاحب، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- بلعمی، محمد بن محمد (۱۳۷۸)، **تاریخنامه طبری**، مصحح محمد روشن، تهران: سروش.
- بنداری، فتح بن علی (۱۳۶۵)، **تاریخ سلسله سلجوقی**، ترجمه محمد حسین جلیلی کرمانشاهی، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- بیرونی، ابوریحان (۱۴۰۳ق)، **تحقیق ماللهند**، مصحح احمد آرام، بیروت: عالم الکتب.
- بیهقی، محمد حسین (بی تا)، **تاریخ بیهقی**، تهران: دنیای کتاب.
- پیرنیا، حسن (۱۳۷۵)، **تاریخ ایران باستان**، تهران: دنیای کتاب.
- تاپار، رومیلا (۱۳۶۶)، **تاریخ هند**، ترجمه م همایون صنعتی زاده، تهران: نشر ادیان.
- ثعالبی، عبدالملک بن محمد (۱۳۸۵)، **شاهنامه ثعالبی**، تهران: اساطیر.
- ثقفی کوفی، ابواسحاق ابراهیم بن محمد (۱۳۵۳)، **الغارات**، محقق جلالدین حسینی ارموی، تهران: انجمن آثار ملی.
- جوینی، عطاملک (۱۳۸۵)، **تاریخ جهانگشای**، مصحح محمد قزوینی، تهران: دنیای کتاب.
- حیبی، عبد الحی (۱۳۶۷)، **تاریخ افغانستان بعد از اسلام**، تهران: دنیای کتاب.

- حکمت، علی اصغر (۱۳۷۷)، **سرزمین هند**، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- حموی، یاقوت (۱۳۸۰)، **معجم البلدان**. ترجمه علی نقی منزوی، تهران: سازمان میراث فرهنگی.
- خلیلی، خلیل الله (۲۰۱۳م)، **سلطنت غزنویان**، کابل: انتشارات امیری.
- خواندمیر، غیاث الدین (۱۳۸۰)، **تاریخ حبیب السیر فی اخبار افراد بشر**، ترجمه محمد دبیر سیاقی، تهران: انتشارات خیام.
- دلریش، بشری (۱۳۹۲)، **جایگاه سیاسی غلامان در تاریخ ایران**، تهران: نشر هزار.
- ذکاء، یحیی (۱۳۵۰)، **ارتش شاهنشاهی ایران از کوروش تا پهلوی**، تهران: شورای ارتشی دو هزار و پانصدمین سال بنیانگذاری شاهنشاهی ایران.
- راوندی، محمد بن علی (۱۳۶۴)، **راحة الصدور و آیه السرور در تاریخ آل سلجوق**، مصحح محمد اقبال و مجتبی مینوی، تهران: امیر کبیر.
- راوندی، مرتضی (۱۳۵۴)، **تاریخ اجتماعی ایران**، تهران: امیر کبیر.
- رشید الدین فضل الله (۱۳۹۲)، **جامع التواریخ**، تهران: میراث مکتوب.
- سیسیلی، دیودوروس (۱۳۸۴)، **ایران و شرق باستان در کتابخانه‌های تاریخی**، ترجمه حمید بیکنس، تهران: انتشارات جامی.
- شبانکاره، محمد (۱۳۹۳)، **مجمع الانساب**، ترجمه میر هاشم محدث، تهران: امیر کبیر.
- شرف الدین قزوینی، فضل الله (۱۳۸۳)، **المعجم فی آثار ملوک العجم**، محقق احمد فتوحی نسب، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- شوالیه، ژان و آلن گریبان (۱۳۸۵)، **فرهنگ نمادها**. ترجمه سودابه فضایی، تهران: نشر جیجون.
- طبری، محمد بن جریر (۱۳۷۵)، **تاریخ طبری**، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران: اساطیر.
- عتبی، محمد بن عبدالجبار (۱۳۷۴)، **یمینی**، محقق جعفر شعار، تهران: علمی و فرهنگی.
- عنصری، ابوالقاسم حسن بن احمد (۱۳۶۳)، **دیوان عنصری بلخی**، به کوشش سید محمد دبیر سیاقی، تهران: کتابخانه سنایی.
- فاطمیان، علی (۱۳۸۴)، **دایره المعارف حیوانات پستانداران**، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد فرای، ریچارد (۱۳۶۳)، **تاریخ ایران از اسلام تا سلاجقه**. حسن انوشه، تهران: امیر کبیر.

- فرخی سیستانی، ابوالحسن (۱۳۳۵)، **دیوان فرخی**، به کوشش محمد دبیر سیاقی، تهران: سپهر.
- فردوسی، ابوالقاسم (۱۳۷۴)، **شاهنامه**، مصحح ژول مول، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- فروشی، بهرام (۱۳۸۱)، **فرهنگ فارسی به پهلوی**، تهران: دانشگاه تهران.
- کریستین سن، آرتور امانوئل (۱۳۶۸)، **ایران در زمان ساسانیان**، تهران: دنیای کتاب.
- گایتون، آرتور (۱۳۷۲)، **فیزیولوژی پزشکی گایتون**، زیر نظر علی حائری روحانی، ترجمه محمد حسن عامری، تهران: علمی و فرهنگی.
- گردیزی، ابو سعید (۱۳۶۳)، **زین الاخبار**، ترجمه عبد الحی حبیبی، تهران: دنیای کتاب.
- گمنام (۱۳۶۶)، **تاریخ سیستان**، مصحح محمد تقی بهار، تهران: پدیده خاور.
- گمنام (۱۳۶۲)، **حدود العالم**، ترجمه منوچهر ستوده، تهران: کتابخانه طهوری.
- گوتروود، جابز (۱۳۷۱)، **سمبل ها**، ترجمه محمد رضا بقاپور، تهران: نشر مترجم.
- محرابی کالی، فردین، معصومی (۱۳۹۲). «فیل در دوره سلاطین دهلی: اهمیت و کارکردها»، **تاریخ و تمدن اسلامی**، سال نهم، شماره هجدهم.
- محمدی، ذکراالله (۱۳۸۶). «نقش غنایم و ثروت هند در بنیادهای اقتصادی غزنویان»، **تاریخ دانشگاه آزاد محلات**، سال سوم، شماره چهارم.
- مدبر، محمد بن منصور (۱۳۴۶)، **آداب الحرب و الشجاعة**، مصحح احمد سهیلی خوانساری، تهران: اقبال.
- مسعودی، علی بن حسین (۱۳۹۰)، **مروج الذهب**، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران: انتشارات علمی فرهنگی.
- منوچهری دامغانی، ابوالنجم احمد بن قوس بن احمد (۱۳۴۷)، **دیوان منوچهری دامغانی**، به کوشش سید محمد دبیر سیاقی، تهران: چاپ حیدری.
- منهاج سراج، عثمان بن محمد (۱۳۶۳)، **طبقات ناصری**، تهران: دنیای کتاب.
- موحدی، محمد رضا (۱۳۹۲)، **اسلام در هند**، تهران: جامعه المصطفی العالمیه.
- نفیسی، سعید (۱۳۸۷)، **تاریخ تمدن ایران ساسانی**، تهران: کتاب پارسه.
- میرخواند، محمد بن خاوند شاه (۱۲۷۰ق)، **روضه الصفا**، بی جا.

- Aggarwal, Vikram. «The Mughals' Use of Elephants as a Means of Legitimizing Their Right to Rule », *Rice Asian Studies Review (RASR)*, 2020, 4.
- Anooshahr, Ali. «The Elephant and Imperial Continuities in North ,1200–1600CE », *The Indian Economic and Social Histor*, 2020, 57, 2
- Anooshahr, Ali. «The Elephant and the Sovereign: India circa 1000CE», *Journal of the Royal Asiatic Society*, March 2018, 28, 4
- Arnold, B (1997). *The Origin and Evolution of Intelligence*, Los Angeles: Jones & Bartlett Learning.
- Dafrose, Mother (1942). *Biology for High Schools*, Pennsylvania State University: P.J. Kenedy & sons.
- Fowler, Murray E (2006). *Biology Medicine and Surgery of Elephant*, State Avenue USA: Blackwell.
- Hickman, C. P(2008). *Zoology*, Washington: Janice Roerig-Blon
- Kistler, John M(2007). *War Elephants*, London: U of Nebraska Press.
- Sukumar, R(1992). *The Asian Elephant Ecology and Management*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Sukumar, R(2003). *The Living Elephants*, USA: Oxford University Press.

The Position of Indian Elephant in Ghaznavids' Army Deployment

Mosen Shah bakhti/ Mostefa Naseri rad/ Boshra Delrish/ Javad Sakha

Abstract:

Elephants' use dates back to ancient times. As one the after-Islamic dynasties Ghaznavid could take advantage of this animal as one of the pillars of their militarism in the extraterritorial and intra-territorial battles due to their numerous army deployments along the Indian borders. The present study aimed to investigate the militaristic properties of the war elephant in Ghaznavids' army through a descriptive-analytical method.

The elaboration and explication of the position and function of elephant in Ghaznavids' army deployment is the most important issue of this article. The question is "which of this animal's militaristic properties were employed by Ghaznavid army and what have been the strengths and weaknesses of using them in the army deployments?"

The present study's findings indicated that the creation of terror and dread, disintegration of the enemy's army lines, treading of the soldiers, supporting friendlies, carriage of weapons and troopers and destruction of the enemy army's fortifications have been the most important strengths of this animal. Being hit by an arrow, damage to the trunk and stampeding have been amongst the most distinct weaknesses of this animal in the course of the combats. It has been so that the supply of food and water, taking care and even providing a shelter for them have been amongst the most substantial problems for elephant-keeping.

Keywords: Ghaznavids, Indians, army, elephant.

